

Diskursivní analýza a její využití ve výzkumu edukačních jevů¹

Dušan Klapko

Masarykova univerzita, Pedagogická fakulta, Katedra sociální pedagogiky a volného času

Redakci zasláno 4. 4. 2016 / upravená verze obdržena 5. 9. 2016 /
k uveřejnění přijato 5. 9. 2016

Abstrakt: Obsahem odborného textu je charakteristika diskursivní analýzy jako metodologického a vědního přístupu a teoretické ukotvení působení diskursů v sociální realitě v kontextu moci a vědění. Součástí výkladu je stručná charakteristika diskursivních přístupů. Na závěr výkladu prezentujeme možnosti využití přístupů diskursivní analýzy ve výzkumu z oblasti edukační reality. V širším smyslu je cílem sdělení popsat v oblasti pedagogického výzkumu aplikování transdisciplinárního přístupu za účelem komplexnějšího vysvětlení edukační reality. V užším smyslu je cílem sdělení prezentovat teoretické ukotvení diskursivní analýzy a její využití ve zkoumání edukační reality.

Klíčová slova: diskursivní analýza, sociální (edukační) realita, konstruktivismus, poststrukturalismus, kritické teorie

Problematika prolínání mocenských diskursů se týká veškeré lidské činnosti. Předávání vědění prostřednictvím vzdělávání a výchovy se uskutečňuje působením různých diskursů, v rámci nichž jsme schopni rozumět pojmům a přidělovat okolní realitě významy. Existence diskursů způsobuje, že v edukaci můžeme například hovořit a jednat dle tzv. *tradice* či vytvářet alternativy, fungovat v sociálním řádu, udržovat nebo narušovat vzdělanostní reprodukci, předávat zkušenosti nebo sdílet zážitky. Činnost člověka (myšlení, jednání) je z pohledu tzv. *druhé kognitivní revoluce* (Harré & Gillet, 2001) nahlížena jako důsledek produkce mocenských diskursů, ve kterých zvyznamňujeme své identity, pozice a role.

Klasifikace metod třídění v diskursivní analýze bývá většinou autorů realizována podle kritéria míry autonomie aktérů. V tomto případě je na jednom pólu konverzační analýza, ve které jsou analyzovány zejména interakce řečových

¹ Tato odborná stať vznikla v rámci projektu GA ČR *Konstrukce vzdělávání žáka ze sociálně znevýhodněného prostředí z pohledu tří světů jeho reálného žití* (GP13-24036P).

aktů mluvčích, na druhém pólu Foucaultovská diskursivní analýza, případně dispozitivní analýza, které se zaměřují na diskursivní praktiky v kontextu institucionální moci a prolínajících se diskursů a autonomii aktérů odmítají. Uvnitř spektra se nachází tzv. diskursivní psychologie (má blíže ke konverzační analýze) a kritická diskursivní analýza. Toto hrubé třídění na první pohled odpovídá míře autonomie aktérů, nicméně analytické nástroje v těchto metodách pokrývají nejen samotné promluvy (řečové akty), ale i soupeřící a spolupracující diskursy. Konkrétně u konverzační analýzy se předpokládá třídění dat výhradně na úrovni textů (výpovědí mluvčích), přesto i zde dochází k odhalování mocenských diskursů, například v členské kategorizační analýze nebo při analýze tzv. *dialogických sítí* (Nekvapil, 2000–2001).

Jiným kritériem může být klasifikace diskursivních metod podle nástrojů vycházejících z lingvistických, kulturologických, sociologických, historických, případně kritických sociálních teorií. Průkazné je toto třídění zejména u kritické diskursivní analýzy (KDA). Nejznámější průkopníci KDA (Fairclough, Wodak, Jäger ad.) své metodologické postupy specifikují spíše podle těchto nástrojů. N. Fairclough například začíná analýzu na úrovni textu pomocí lingvistických nástrojů. V další fázi třídění dat přechází k intertextovosti, čímž ukazuje na podstatnou vlastnost textů – na jejich vzájemné odkazování se. Vedle intertextovosti jej zajímá prolínání diskursů v rámci diskursivní praxe. Výzkumný postup ukončuje analýzou socio-kulturní praxe, ve které již interpretuje působení mocenských praktik.

Podnětnost diskursivní teorie a její zaměření na proklamovanou nadvládu diskursů vůči člověku vybízí k výzkumnému uchopení. Možná právě tato provokativní myšlenka o nadvládě diskursů způsobuje zájem z řad odborníků sociálních věd. Nutno však podotknout, že na poli pedagogických věd dosud v českém prostředí postrádáme (až na výjimky) odborné publikace či stati, které se této problematice věnují (viz dále v kap. 5). Cílem našeho výkladu v širším smyslu je popsat využití diskursivní analýzy v pedagogickém výzkumu. V rámci vymezeného prostoru se pokusíme nejprve stručně představit základní východiska diskursivní teorie a metodologických přístupů diskursivní analýzy. Poté se pokusíme v nástinu ukázat využití diskursivní analýzy na tématu z edukační reality. Předložený text považujeme za informativní teoretickou sondu, a proto odkážeme na odborné (převážně nepedagogické) zdroje, které se tématem diskursivní analýzy do hloubky zabývají.

1 Jaká jsou teoretická východiska diskursivní analýzy?

Teorie mapující působení prolínajících se diskursů vychází nebo spolupracuje s různými myšlenkovými proudy, jakými jsou Wittgensteinova filosofie (obrat k jazyku, jazykové hry), Austinovy a Searlovy teorie řečových aktů, fenomenologie (Husserl: uzávorkování pravdy a významu), etogenika (Harré: identifikace pravidel chování), etnometodologie (Garfinkelova indexikálnost a reflexivnost), symbolický interakcionismus (Meadův generalizovaný druhý, Bergerova a Luckmannova sociální konstrukce reality), sociální konstruktivismus (Kelly, Gergen: jazyk jako jednání), poststrukturalismus (Foucault²: člověk jako produkt diskursů) nebo hermeneutika (Ricoeur, Gadamer: hermeneutický kruh jako vzorec působení autonomních diskursů).

Teoretické ukotvení diskursivní analýzy zahájíme na poli psychologie. Kognitivní psychologie zůstala v karteziánském přesvědčení o mentálním životě jako vnitřním a nezávislém světě odděleném od vnějšího světa chování člověka. Kognitivisté pokračovali v hypoteticko-deduktivním výkladu o mentálních strukturách, které považovali za univerzální pro všechny lidi. Podstata diskursivního obratu v kognitivní psychologii, tzv. *druhá kognitivní revoluce*, je založena na odstranění mentálních entit. Paradigmatický obrat v psychologii se zaměřil na studium diskursivních aktů, které jsou řízeny normativními pravidly jako vysvětlení způsobu lidského myšlení a jednání. Tento přístup je reprezentován tzv. *diskursivní psychologií* (Harré & Gillet, 2001). Poněvadž je konvenčnost pravidel omezena lokálně, kulturně i časově, klade si diskursivní psychologie za úkol zmapovat, jakým způsobem normativní pravidla působí na lidské jednání v konkrétním sociálním kontextu. Tím nám diskursivní psychologie nabízí lákavou diverzitu chápání určitých pojmů, emocí nebo životních situací z pohledu výpovědí různých sociálních aktérů a skupin. Diskursivní psychologie namísto toho, aby diskurs považovala za produkt psychických procesů, považuje psychické procesy za produkované v diskursu (Potter, 2003). Diskursivní psychologie studuje výroky o psychických stavech a procesech (motivace, mysl, emoce, stereotypy) a zkoumá, jak mluvčí používají různé, kulturně dostupné, verze těchto stavů a procesů k vykonávání sociálních praktik (přesvědčování, žádání, obviňování apod.).

K základním termínům v diskursivní psychologii řadíme: *význam, smysl, pojem, způsobnost, kontext, konceptualizace, pozice*. V diskurzech se pojmově

² Foucault byl mezi strukturalisty řazen různými autory, sám se však k tomuto směru nehlásil.

utvářejí či konstruují významy řečových událostí o sociální realitě. Význam obsahu sdělení lze odhalit analýzou praktického používání znaků, tedy přirozenou konverzací v situačním kontextu. Smysl, který individuálně přisuzujeme událostem v naší komunikaci, způsobuje intencionalitu našeho vnímání. Konáme tak na základě své sociální pozice, moci a očekávání normativního hodnocení ostatních lidí reagujících na naše chování. Touto reflexí a následnou konceptualizací utváříme možnosti přijetí subjektivity druhých do našeho vlastního myšlení a hodnocení. Konceptualizace v naší komunikaci znamená nejen rozpoznání obecné funkce či účelu popsaného objektu, ale zároveň si pro sebe zvýznamníme funkci tohoto objektu v situačním kontextu. Pomocí konceptualizace se dokážeme průběžně adaptovat na okolní svět, který se působením odlišných diskursivních kontextů v rámci nějaké události neustále mění. Každodenní konceptualizování známých objektů a událostí nás může vést k tzv. *zautomatizovaným očekáváním*, která způsobují stereotypní nahlížení na realitu, resp. nevidění probíhajících změn v této realitě. Metaforicky tak místo dialogu s okolním světem vedeme uzavřený monolog. Dovednost používat pojmy v komunikačním kontextu označují autoři Harré a Gillet (2001, s. 73) jako *diskursivní způsobilost*. Tyto diskursivní způsobilosti získáváme celoživotním aplikováním pravidel při konstrukcích významů pojmů. „Člověk koná svobodně do té míry, do jaké může vyjednávat na základě svých diskursivních způsobilostí.“ (Harré & Gillet 2001, s. 149). V diskursivním kontextu obsazujeme určité mocenské pozice, čímž jsme dominantním diskursem hnáni k zastávání určitého typu postojů. V konkrétním diskursu řečové události vzájemně stvrzujeme jistou míru sdílené znalosti norem. Sociální dopad promluv je založený na očekávaných sémantických a pragmatických účincích komunikace (Machová & Švehlová, 2001). Očekávání společnosti představuje akt sociální kontroly. Tímto způsobem si vytváříme osobní zhodnocení významu události. Rovněž záleží na vnitřním prožívání, co k osobám, se kterými jsme v interakci, cítíme a co ony cítí k nám. Podle toho přikládáme obsahu komunikace určitý význam a korigujeme vlastní jednání. Hovoříme o lokalizaci sebe v daném diskursu. Tato přínosná myšlenka nám umožňuje aplikovat teorii diskursu na teorie sociálního jednání a sociálního učení. Klíčem k významu pochopení výpovědí lidí je pro badatele zmapování sociální pozice mluvčích nacházejících se v konkrétní události. Pokud chce badatel poznat sociální konstrukci světa zkoumaných osob, potřebuje vstoupit do jejich diskursu chápání reality. Prostřednictvím procesů *enkulturace* a *socializace* dochází k přebírání společenských norem jedincem. Sociálně-kulturní kontext lidské komunikace vyžaduje dodržovat

předpokládané způsoby chování a jednání. Badatelovo rozpoznání kontextové podmíněnosti lidské komunikace v diskurzech může vést k pochopení přijímaných a odmítaných způsobů chování a jednání lidí.

Pro účely vysvětlení fenoménu diskursivní analýzy nyní vyjdeme z charakteristiky *konstruktivismu, poststrukturalismu a kritických teorií*.

Konstruktivismus je založen na myšlence utváření významů řeči v konkrétní komunikační situaci/interakci. Jazyk hraje klíčovou roli v utváření verzí sociálního světa. Používáním jazyka jsme schopni produkovat naše poznání, pochopit sdělení ostatních lidí, a tím ovládnout sociální interakci podle vlastních mocenských cílů. Lidé aktivně usilují o interpretaci vlastní zkušenosti, hledají smysl a význam okolního světa. Proces hledání významu vede k identifikaci sociální reality. Tato identifikace vychází ze zkušeností, znalostí a kontextu situačních podmínek. Podle tohoto směru lidé používají k popisu světa konstrukty vznikající na bázi podobnosti a rozdílu mezi věcmi. Každý si utváříme svébytné centrální konstrukty, které vymezují naši kognitivní podstatu. Naši hnací silou jsou očekávané události v budoucnosti, které se snažíme dostat pod kontrolu. Konceptualizace poznání a každodenního vědění (Berger & Luckmann, 1999) a zkušenostní zásoby vědění (Nohejl, 2001, s. 76) vytváří interakce s okolní realitou. Konstruktivismus je založen na premise o formování významu, člověk zde aktivně strukturuje nové konkrétní situace a přiděluje jim konkrétní významy. Logicky je pak každá konstrukce světa subjektivní a autentická. Subjektivní konstruování světa je podle významného teoretika konstruktivismu Kellyho (Urbánek, 2003) základní lidskou potřebou k nalezení osobní jistoty, kterou dosahujeme v procesu zvýznamňování okolního dění na základě dosavadní životní zkušenosti. Interpretace sdílené události, obdobně i vyjadřování postojů nebo pochopení pojmů, vznikají až v diskurzech, které jsou s nimi spojené. Harré a Gillet (2001) předpokládali, že „nikoli samotná situace, ale její interpretace rozhoduje o tom, jak se člověk zachová“ (s. 15).

Pochopení výpovědi nezávisí na vnímání fyzické existence objektů v realitě (materiálním světě), ale na jejich pojmenování, vysvětlení a zvýznamnění v komunikaci (diskursivním světě). Aktérům komunikace je diskursem vnučen rámec „co“ a „jak“ mohou použít, aby jim bylo porozuměno. Člověk se potýká podle účelu svých promluv s různými soupeřícími diskursy, a proto je nutné považovat protimluvy za běžnou součást komunikace. V lidské komunikaci tak dochází k boji za prosazení vlastních sociálních vzorců a k vyloučení či podřízení cizích vzorců. V tomto boji můžeme analyzovat působení

mocenských diskursů. Alternativní verze popisu či vysvětlení sociální reality naopak vedou k narušování dominantních mocenských diskursů ve společnosti. Vědecká serióznost (sociálního) konstruktivismu je založena na zpochybnění znalostí jako mentálních reprezentací a na uznání zaměřenosti výzkumu lidského chování na analýzu řečových projevů člověka. „Sociální konstruktivismus nevnímá diskurs o světě jako reflexi či mapování světa, ale jako artefakt společné výměny.“ (Gergen, 1985, s. 273). Lidská řeč je zde chápána jako sociální praktika, kterou je třeba studovat jako vnější činnost v mezilidské interakci. Významy pojmů vznikají jako výsledky domluvy mezi lidmi, nikoli jako dané nezávislé podstaty znalostí o světě, které můžeme v přírodě vyzorovat.

Do popředí vědecké racionality má místo objektivně verifikovatelných postupů a zdánlivě nestranných dekontextualizovaných měření nastoupit zodpovědnost lidí v aktivní, společné výměně. Konstruktivismus funguje spíše jako forma kritiky sociální distribuce vědeckých poznatků, která se snaží nabourat a priori přijímané konvenční znalosti. Zastánci tzv. *endogenní perspektivy* (Gergen, 1985) považují vědecké znalosti o reálném světě nikoli za objektivně pravdivé, ale za historicky, kulturně a sociálně sjednané dohody. Svůj záměr směřují na různorodost výkladů o světě, poskytují metaforické popisy, konceptualizace a vysvětlení s cílem pochopit sledovaný jev v jeho rozmanitosti. Sociální realita je podle jejich názoru založena na smlouvání lidí o jejich verzích reality. Při výzkumech lidského chování dávají přednost přirozenému sběru dat v každodenních podmínkách zkoumaného jedince s cílem analyzovat, jak on sám interpretuje a prožívá sociální realitu.

Z konstruktivistického pojetí výkladu světa vychází teorie *sociální konstrukce reality* (Berger & Luckmann, 1999), která navazuje na Schützovu teorii *Lebenswelt a svět každodennosti* (Nohejl, 2001). Její podstatou je vztah mezi lidským myšlením a sociálním prostředím, ve kterém se konstrukce reality utváří. Dochází ke zkoumání otázky, jak se subjektivní významy vědění stávají objektivními skutečnostmi čili jakým způsobem je sociální realita utvářena. Hromaděním osobní zkušenosti v interakci s ostatními nabýváme sdílené sociální zásoby vědění, využitelné na řešení rutinních problémů. „Znalosti“ lidé získávají z diskursivního prostředí, do kterého se rodí nebo v něm aktuálně žijí, hovoříme o každodenním vědění. Znalost je podmíněná, tj. její validita závisí na tom, kde lidé žijí a jaká je jejich minulost, geografie místa, třídní příslušnost atd. Důležitým aspektem této teorie je sociální distribuce vědění, která poskytuje každému členu společenství odlišnou míru osvojení si

různých oblastí života (profesních, zájmových, osobních, rodinných). Zásadní formativní vliv zde pokrývá proces výchovy a vzdělávání. Prostřednictvím sociálního učení jsme vedeni k souladu svého jednání a osobního přesvědčení se společenskými normami v rámci pozice, kterou zastáváme v konkrétních diskurzech. Základem chování je pak sebekontrola. Kultura nám poskytuje fungování v sociálním řádu, který potvrzujeme svou společenskou činností. Institucionalizované a objektivované (tzn. veřejně prosazované) vědění je chápáno jako pravda o realitě.

Druhým teoretickým východiskem, které si dovolíme představit, je *poststrukturalismus* reprezentovaný v díle M. Foucaulta. Je důležité znovu poznamenat, že sám Foucault se bránil „nálepce“ poststrukturalisty. Protože nám jde o prezentaci teoretického východiska diskursivní analýzy, vybereme si jen jeden Foucaultův koncept, a to koncept *archeologie vědění* (Foucault, 2002). Jím zkoumal způsoby existence výpovědí v rámci zdůvodnění podmínek, proč se realizovaly zrovna tyto výpovědi, a ne jiné. Důležitým pojmem archeologie vědění jsou *diskursivní formace*, kterými chápal systémy objevování a rozptýlení mezi tzv. *seriozními řečovými akty* (tzn. výpověďmi verifikovanými mocenskou institucí, např. vědeckou komunitou). Jedná se o soubor výpovědí dávajících význam v rámci jednoho diskursu. „Výpověď patří k diskursivní formaci, tak jako patří věta k textu a tvrzení k deduktivnímu celku. Ale zatímco regularita věty je definována zákony jazyka a regularita tvrzení zákony logiky, regularita výpovědí je definována samotnou diskursivní formací.“ (Foucault, 2002, 180). Foucaultův koncept archeologie tak zkoumal diskurs z hlediska praktik v diskursivních formacích, které konstruují objekty, o nichž vypovídají. Praktiky vedou k identifikacím objektů sociální reality prostřednictvím formování výpovědí. Pravidla formování diskursu určují podmínky realizace výpovědních performancí.³ Archeologie vědění se zaměřuje na spojení pravidel formování s nediskursivními systémy a na popis způsobu střídání diskursivních formací. Úkolem archeologa je studium lokální variability pravidel, která v konkrétním čase a v diskursivní formaci produkují smysluplnou výpověď: „Zatímco regularita věty je definována zákony jazyka a regularita tvrzení zákony logiky, regularita výpovědi je definována samotnou diskursivní formací.“ (Dreyfus, Rabinow, & Foucault, 2010, s. 102). Vědění je konstrukcí reality na základě působení diskursů, samotná přírodní realita se bez jazykového ukotvení v diskurzech poznat nedá.

³ „Podmínky, jimž podléhají prvky tohoto rozmístění (objekty, modalita vypovídání, pojmy, výběr tematiky), pak nazveme *pravidla formování*.“ (Foucault, 2002, s. 62).

Archeologie vědění se snaží popsat, jak bylo mocensky prosazované poznání produkováno v konkrétních historických obdobích v rámci prolínání diskursů, resp. epistém. Poznání je ideologickým nástrojem určeným k ovládnutí lidí. Vědecké teorie a dostupné obsahy vědění mají podle Foucaulta funkci legalizovat sociální stratifikaci. Věda manipuluje jednáním lidí svou exaktností, která se prezentuje v zájmu člověka. Foucault například ve své analýze biotechnické moci upozornil na skutečnost, že se stala klíčovým faktorem ovládnutí těla i ducha člověka v rámci vize blahobytu společnosti.

Foucaultova archeologie vědění se vyhýbá porozumění diskursu z pohledu významu, jaký svým promluvám dávají sociální aktéři. V souladu s poststrukturalismem se archeolog pouští do dvojnásobného uzávorkování reality, konkrétně pravdy a významu. Tím je vyslyšen apel autonomie diskursu. Na druhou stranu se tím archeolog dostává mimo významovou relevanci sociálních událostí. Ahistoričnost vede archeologa pouze ke studiu dějin, poněvadž v přítomnosti se díky dvojitému uzávorkování reality nemůže dobrat významu, který mu diskurs produkuje a jehož vlivu je součástí. Archeolog se snaží být vně diskursů, které chce zkoumat, ale produkci své výpovědi může činit jen v rámci těchto diskursů. Proto je nutné, aby existoval svět „ne-archeologů“, kteří věří iluzi významu, čímž se diskurs stává produktivním a zkoumatelným v rámci stoupců archeologické metody. Tato iluze významu pramení z víry lidí, že jejich řečové konání motivují hodnoty, pravda a smysl. O tom, že je řečové konání určeno pravidly diskursu, nemají lidé ve většině případů ponětí.

Foucaultův odkaz je stěžejním zdrojem jednak pro uvažování o působení diskursů, vědění a moci, jednak pro metodologické uchopení diskursivní analýzy.

Jako třetí teoretické východisko k vysvětlení diskursivní analýzy jsme zvolili *kritické sociální teorie*. Tuto volbu jsme učinili, abychom upozornili na jednu větev diskursivních přístupů, a to na kritickou diskursivní analýzu. Mezi její základní termíny řadíme *kritiku, moc, ideologii, emancipaci, uznání* (viz dále v textu). Za tradiční zdroj kritické sociální teorie jsou považovány spisy Horkheimera (2001) a Horkheimera a Marcuseho (2003). Z pohledu autorů kritické sociální teorie tradiční vědecká teorie „bezděky konzervativně přejímá opěrné mocenské pilíře a strukturu stávajícího společenského uspořádání“ (Hrubec, 2003, s. 598). To je způsobeno propagací idejí akontextuálního, redukcionistického a ahistorického výkladu světa, který se tak stal oporou ideologie vládnoucích skupin. Jádrem kritické sociální teorie je praktická situovanost na cestě k seberealizaci člověka, sociálního uznání a pochopení

společensko-ekonomických omezení. Kritická teorie sleduje problematiku sociálního uznání a spravedlivější společnosti prostřednictvím dialektického pohybu. Ten vede od teze k antitezi a zpět k tezi na vyšší rovině, tzn. syntezí aneb od kritiky (v podobě odmítnutí afirmativního popisu reality) k deskripci žádoucího a k normativitě (preskripci žádoucího). Marcuse ve své formulaci kritické teorie mj. apeloval na zajištění duchovních i materiálních potřeb člověka v kontextu spravedlivého přístupu k ekonomickým zdrojům. Podobně Young a Uhde (2010) ve své kritické teorii zaměřené na strukturální nespravedlnosti prosazovali politiku difference jako uznání kulturních a sociálních odlišností a zohlednění materiálních důsledků. M. Walzer (2000) se zabýval teorií spravedlnosti a komplexní rovnosti, pro jejichž realizaci navrhoval vytvoření kooperativního společenství osob založeného na občanské solidaritě. Nikdo by neměl mít privilegovaný přístup ke všem statkům a současně by nikdo neměl být vyloučen ze všech sfér distribuce (například distribuce práva na sebeurčení, distribuce veřejných úřadů, distribuce trhu, distribuce sociálního státu apod.).

V komplexně egalitární společnosti je přípustné monopolní vlastnictví určitých statků v rukou určitých osob, a tím jsou přípustné nerovnosti, které z tohoto monopolního vlastnictví vyplývají, je však nepřípustné, aby monopolní vlastnictví určitých statků v určitých sférách umožňovalo osobám [...] privilegovaný přístup k odlišným statkům z jiných sfér. (Walzer, 2000, s. 125)

Svět je bezpečný pouze při vzniku hradeb mezi partikulárními pospolitostmi. Kritická sociální teorie se má opírat o interdisciplinární vědecký přístup pod patronací filosofie jakožto strážce normativity a imaginace. Racionalismus slouží k podnícení spravedlivější společnosti působením na autonomii rozumu v prostředí sociální praxe. Tvorba kritických sociálních teorií nemá objevovat univerzální zákony, vývoj dějin, ani determinanty vývoje dějin, ale má fungovat jako kritická diagnóza poměrů ve společnosti. Bez porozumění není možná interpretace, a tedy ani kritika. „Kritická teorie má rozvíjet své kategorie ‚dialekticky‘ ze současnosti, jako reflexivní vyjádření panujících tendencí, sil, struktur a praxí, jež definují rozumění, cítění a jednání aktérů v aktuálních diskursivních a sociálních praxích.“ (Kögler, 2006, s. 15). Jinak vyjádřeno, kritická sociální teorie analyzuje účinky symbolické moci na vědomí aktéra a zároveň podporuje aktérovo uvědomění si schémat moci za účelem udržení jeho autonomie. Právě autonomní identita ega je schopna odporu vůči sociální symbolické moci.

2 Co znamená diskurs?

Podle názoru R. Kellera (2007) byl pro etablování pojmu *diskurs* důležitý vývoj ve francouzském strukturalismu a poststrukturalismu v polovině 50. let. V centru dění stála lingvistická teorie Ferdinanda de Saussura.⁴

Zatímco strukturalismus chápe a zkoumá diskursy jako abstraktní a objektivní struktury pravidel, poststrukturalismus se zaměřuje více na vliv střídání (abstraktního) symbolického řádu a konkrétního jazykového či znakového používání, tzn. že se zabývá vztahem struktur a událostí (nejčastěji jazykových aktů, popř. sociálních praktik; Keller, 2013, s. 7).

Diskurs je řečovým polem, v rámci něhož se pojmově utvářejí či konstruuje významy událostí a objektů sociální reality. K diskursům můžeme přistupovat jako k „praktikám, které systematicky tvoří objekty, o kterých hovoří“ (Foucault, 2002, s. 54). Wittgenstein (1998) se snažil odhalit význam výpovědí, a proto se zaměřil na to, co lidé se znakovými systémy dělají. Význam tak lze odhalit analýzou praktického používání znaků, tedy přirozenou konverzací. Odhalení významu znamená vstoupit do moci diskursu, poněvadž mimo diskurs se objekty stávají „mrtvými“. Životní zkušenosti lidé ukládají do paměti na základě působení diskursů, na kterých participují. Předpokládáme, že intencionální chování člověka je výsledkem dvou procesů: způsobu přemýšlení o objektech ve světě na základě sociálně distribuované zásoby vědění a chápání objektu prostřednictvím pojmů, které každý jedinec specificky používá. Schopnost používat pojmy v diskursu odráží způsoby našeho myšlení. Lidé tedy mění své chování, včetně řeči, v závislosti na situačním a kulturně-sociálním kontextu. Pro odhalení významu výpovědi je tak potřebné analyzovat obsah sdělení v situačním a kulturně-sociálním kontextu, a zároveň analyzovat i jeho *sílu ilokučního aktu* (srov. Austin, 2000). Ilokuční akt je konkrétní výpověď řídicí se pravidly a usilující vyvolat sociální účinek na straně adresáta v komunikačním kontextu. Může mít formu příkazu, slibu, varování, přesvědčování apod. Účinky ilokučního aktu se projevují v tzv. *aktu perlokučním*. Příkladem ilokučního aktu je varování rodičů (Nesahej na kamna, spálíš se!), zatímco perlokučním aktem je skutečnost, že dítě se bude

⁴ Ferdinand de Saussure (2007) vysvětlil ve svém spisu *Kurs obecné lingvistiky* termíny *langue* (jazyk) a *parole* (mluva) a jejich dialektiku. Tyto termíny byly postupně zapracovány do teoretických východisek o diskursu. Pro diskursivní výzkumy a pro teorii diskursu lze využít i Saussurovy pojmy *synchronní* a *diachronní lingvistika*, *syntagmatické* a *asociativní vztahy* nebo *arbirtárnost znaku*.

kamnům vyhýbat. Lidé svými promluvami prosazují svá práva a povinnosti. Podle Linka můžeme diskurs definovat jako „institucionalizovaný způsob mluvy, který reguluje a posiluje jednání, čímž používá moc“ (Link, 1983, s. 60, cit. podle Wodak & Meyer, 2009).

Diskursy určují způsob, jakým společnost či jedinec interpretuje realitu a organizuje další diskursivní (mluvení, myšlení) a nediskursivní praktiky (jednání). Děje se tak tím, že diskursy tvoří individuální a kolektivní vědomí. Jelikož vědomí určuje jednání, pak diskursy ovládají jednání. Bez diskursů by (sociální) realita neexistovala. Podle autorů Jägera a Maiera (cit. podle Wodak & Meyer, 2009) je diskurs materiální realitou. V diskursivním světě má člověk zdánlivou svobodu o objektech reality přemýšlet, vnímat je a následně jednat, nicméně jeho zjetí v diskurzech mu tuto svobodnou reakci nadiktuje. Ačkoliv tedy člověk dokáže zkoumat diskursy a vědomě je v životě nabourávat (dekonstruovat), jeho sociální úlohu být (zdánlivě nezávislým) subjektem organizují či formují diskursy prostřednictvím disciplinační moci. Tuto moc diskursy jazykově realizují pomocí institucí, jejichž existenci lidé stvrzují tím, že těmto institucím udělují významy, smysl a že je navštěvují (paradox teorie institucionalizace skvěle popsali Berger & Luckmann, 1999). Mocenská role diskursů se projevuje tím, že vymezuje na základě diskursivních pravidel pravdivé a nepravdivé výpovědi aktérů. Diskursivní pravidla určují podmínky smysluplnosti výpovědí, čímž prosazují institucionálně preferované verze výpovědí. Snahou dominantního diskursu je ideologicky podchytit a působit na běžné myšlení lidí tak, aby preferovaná verze sociální reality byla chápána jako daná, přirozená a vysvětlitelná. Diskursy kromě toho propůjčují aktérům podle jejich pozice a kontextu právo pronášet výpovědi, případně jim toto právo odjímají. V reálném životě lidé často přijímají sociální řád, mocenské praktiky, formy vědění a hierarchické vztahy jako dané. Dominantní diskursy se brání odhalení arbitrárnosti významů sociální reality, a tím odmítnutí její danosti a přirozenosti.

3 Co výzkum v rámci diskursivní analýzy obnáší?

Podle tvrzení R. Kellera (2007) vznikl pojem *diskursivní analýza* v americkém jazykovědném strukturalismu a distribuční lingvistice. Autorem pojmu byl Zelig Harris (1952), který jím měl označovat strukturálně-gramatikální přístupy při analýze indiánských jazyků. K. Zábrodská (2010) označila za průkopníky pojmu *diskursivní analýza* výzkumníky Nigela Gilberta

a Michaela Mulkaye v sociologii vědění. Do oblasti psychologie jej převzali Derek Edwards a Jonathan Potter (Potter, 2003). Diskursivní analýza v širším smyslu zastřešuje množství přístupů, které analyzují vzájemné působení diskursů a lidí. Pokud bychom chtěli popsat a na příkladech vysvětlit metodologické nástroje diskursivní analýzy, vznikla by nová publikace s neukončeným „příběhem“. Poněvadž diskursivní analýza v obecné rovině nemá jasně vyhraněný metodologický postup, je možné (a často i vhodné) aplikovat výzkumné nástroje dle potřeby a citu badatele. Ostatně sám Foucault své analýzy komentoval jako „takové bedničky s nástroji. Jestliže je lidé otevřou, poslouží si tou či onou větou, myšlenkou, analýzou jako dlátkem nebo šroubovákem, aby zkratovali, diskvalifikovali systémy moci, třeba i včetně těch, z nichž se zrodily mé knihy, [...] nu, tím lépe.“ (Eribon, 2002, s. 241). Nejasné vyhranění postupu diskursivní analýzy a interpretace dat dokládá Foucaultovo doporučení tvořit výzkum ve formě *bricolage*, což volně přeloženo znamená využít všechny dostupné materiály k výzkumu a na základě vlastní intuice a erudovanosti nasytit výzkumné cíle. Diskursivní analýza je něčím víc než jen metodologií, což můžeme doložit na následujících citacích:

Diskursivní analýza není prostě jen metodou analyzování dat. Spíše nám poskytuje způsob myšlení o roli diskursu při konstrukci sociálních a psychologických realit. (Willig, 2005, s. 274)

[Cílem diskursivní analýzy] je odhalovat role diskursů v reprodukci struktur dominance v dané společnosti, jak je moc využívána sociálními elitami k upevňování sociální nerovnosti. (Sedláková, 2014, s. 436)

Diskursivní výzkum se zabývá souvislostmi mezi výpovědí jako činností, popř. sociálními praktikami a (re)produkci významových systémů/uspořádání vědění, sociálními aktéry, pravidly a lidskými zdroji, které jsou s těmito procesy spjaté stejně jako jejich působení na sociální kolektiv. (Keller, 2007, s. 23)

Účinkem diskursu jsou ne-platné výpovědi, jejichž nositelem je věta jako nejmenší kontextuální jednotka.

Specifičnost diskursivní analýzy dokládá i poněkud expresivnější názor Billiga, který poukázal na fakt, že diskursivní analýzu nelze nikdy považovat za ukončenou: „Poslední návrh je posledním jen v tom smyslu, že analytik cítí, že z důvodů termínu, vyčerpání či nudy už nebude s největší pravděpodobností nic vylepšovat a že současný návrh obsahuje analýzy, které by mohly zajímat čtenáře.“ (Billig, 1997, s. 48).

V teoretických východiscích bylo uvedeno, že sociální realita není objektivně daná a neskládá se ze sumy vědění, pomocí kterého můžeme předpovídat zákonitosti a vytvářet deterministické soudy. Skepse, situovanost, negociace názorů, ideologická manipulace, kulturní a sociální podmíněnost jsou těmi faktory, které uchopují realitu a tvoří „pravdu“. Diskursivní analýza ve svých četných modech nám odhaluje tuto hru slov, sociálních statusů, rolí, institucionalizace a významů. Význam aktu pochopení určitého objektu z jedinovy perspektivy a rovněž pochopení pojmů k jeho označení ovlivňuje projevy chování vůči tomuto objektu. Stěžejní myšlenkou bádání o diskursu je chápání řeči jako nástroje myšlení a způsobu sociálního jednání. Přístupy diskursivní analýzy se zaměřují výhradně na analýzu vyřčeného nebo zhotoveného, nikoli na analýzu domněnek badatele. Řeč přímo realitu, přesněji různé reality vytváří. Pojmy chápeme a používáme v různých diskurzech. Chování člověka je tak založené na repertoáru možných diskursů, které tento člověk spoluvytváří v mezilidské interakci. K porozumění události či situaci ještě badatel tedy musí zjistit, jak danou situaci interpretuje a chápe konkrétní informant výzkumu v rámci konkrétního diskursu. Pro pochopení výpovědi musíme mít znalosti o způsobech jednání v konkrétním společenství a o pravidlech používání řeči v tomto místě. Jazyk, kódy, symboly, komunikace tak utvářejí náš proces situační socializace. Výzkumy diskursů se snaží zjistit způsoby používání mocenských praktik v jazykové interakci mezi lidmi. V sociální interakci lidé spoluvytvářejí repertoáry možných diskursů, a tím je určováno jejich jednání. Jinak řečeno, jsme sice aktivními tvůrci svého jednání, nicméně máme vymezený prostor strukturami diskursů, v rámci nichž se projevujeme. Sami se stáváme kontrolorem vlastní činnosti, ale zároveň se řídíme i reakcemi společnosti, která podle situačního diskursu a zhodnocení sociální pozice s námi komunikuje. Svě jednání a vyjadřování přizpůsobujeme společenským normám, abychom dosáhli svých cílů. Diskursy přiřazují lidem sociální pozici, a tím i moc v takto konstruovaném světě.

Z pohledu analýzy každodenní řeči je cílem výzkumu v diskursivní analýze porozumět konstrukci sociálního světa aktérů cestou popisu, třídění, systematizace a identifikace pravidelností a pravidel utváření významů v rámci přirozené řeči a v situačním kontextu každodenní činnosti. Nezaměřujeme se na podstatu či hlavní obecné myšlenky ve výpovědi, ale naopak zkoumáme podrobnosti, protiklady, neurčitosti ve sdělených informacích. Hledáme systematický vzorec včetně výjimek, které tvoří opodstatněnou součást naší explanace diskursu. Potvrzení systematického vzorce závisí na věrohodném

vysvětlení nalezených výjimek, které by mělo dávat smysl. Síla analýzy spočívá v tom, že vysvětluje jak širokou organizaci systematického vzorce, tak výskyt detailů.

4 Jak třídit a výzkumně využívat diskursivní přístupy?

Klasifikace diskursivních přístupů působí velmi pestře (srov. Keller, 2013; Jørgensen & Phillips, 2010; van Dijk, 2009), pro každou odnož diskursivní analýzy můžeme v současnosti najít několik monografií, manuálů nebo odborných časopisů (Sage journals: *Discourse Studies*, *Discourse and Society*, *Discourse and Communication*). V našem výkladu se zmíníme pouze o vybraných tříděních s vědomím, že prioritou není vytvoření vyčerpávajícího rámce všech variant diskursivních přístupů.

Autorky Jørgensenová a Phillipsová (2010) vydaly hojně citovanou monografii, ve které vysvětlily diskursivní analýzu jako teorii a metodu. Jejich profesní orientace se zaměřuje na problematiku podmínek a efektů produkce vědeckého poznání v postmoderní éře a na mediální studia. V pojetí klasifikace diskursivní analýzy vyšly z teorie autorů Laclaua a Mouffeové (1985, 1990) a metody rozčlenily na směry kritické diskursivní analýzy, diskursivní psychologie a kritického sociálněkonstrukcionistického výzkumu.

Keller (2007) jako představitel sociologické analýzy diskursu rozdělil následující přístupy: diskursivní analýza, diskursivní lingvistika, (korpusová) lingvisticko-historická diskursivní analýza, kritická diskursivní analýza, kulturní diskursivní výzkum, teorie diskursu⁵, přístupy diskursivní analýzy k sociologii vědění.

Van Dijk (2009) jako představitel socio-kognitivního přístupu své výzkumné aktivity označil jako diskursivní studia, která analyzoval v relaci kontextu se sociální kognicí, situací, společností, kulturou, politikou. Autoři Fairclough, Mulderrigová a Wodaková (2009) multidisciplinárně rozčlenili směry kritické diskursivní analýzy na: kritickou lingvistiku a sociální sémiotiku, přístup kritické diskursivní analýzy podle N. Fairclougha, socio-kognitivní studie, diskursivněhistorický přístup, korpusovělingvistický přístup.

⁵ Keller zařadil pod teorie diskursu dílo M. Foucaulta, dílo E. Laclaua a C. Mouffeové, dále kulturní studia, feminismus, gender studies a postkolonialismus.

Willigová se věnuje zmapování metodologických přístupů obecně, ve své publikaci (2005) se mj. zabývala popisem diskursivní psychologie a Foucaultovské diskursivní analýzy.

Phillips a Hardyová (2002) členili diskursivní analýzu ze čtyř přístupů: socio-lingvistická analýza, strukturálně-interpretativní přístup, kritická diskursivní analýza, kritická lingvistická analýza. V tomto třídění použili dvě škály: konstruktivistický–kritický, text–kontext.⁶

Je zřejmé, že z podstaty diskursivní analýzy každý autor vytváří svůj specifický analytický a teoretický nástroj pro interpretaci dat podle výzkumných cílů. V našem výkladu jsme rozčlenili strukturu diskursivní analýzy na pět obecněji koncipovaných přístupů: *konverzační analýzu* (Sacks, 1992; Billig, 1996), *diskursivní psychologii* (Harré & Gillett, 2001; Potter & Wetherell, 2004), *kritickou diskursivní analýzu* (Fairclough, 2003; Wodak, 2008; Jäger, 2009; van Dijk, 2009), *Foucaultovskou diskursivní analýzu* (Willig, 2005), *dispozitivní analýzu* (Foucault, 2000; Eilbott & Klemperer, 2001; Jäger, 2012). Vzhledem k možnostem výkladu omezeného počtem stran, si dovolíme podat spíše slovníkový přehled o vybraných přístupech diskursivní analýzy.

„Diskursy konstruují svět a jsou naopak skrze něj konstruovány; (re)produkují a transformují společnost; vytváří konstrukci sociálních identit, vznik sociálních vztahů mezi osobami a konstruují systémy vědění a víry.“ (Keller, 2013, s. 25). Z této definice je možné vycházet při následné stručné charakteristice jednotlivých diskursivních přístupů.

Konverzační analýza vznikla v 60. letech 20. století na základě etnometodologických prací H. Garfinkela (Auer & Nekvapil, 2014). Tyto práce filosoficky vycházely z fenomenologické sociologie, ve které se zkoumalo (všední) každodenní udílení smyslu sociálnímu jednání z pohledu samotných mluvčích. Fenomenologické „uzávorkování“ všednosti promluv bylo analyzováno pomocí co možno nejpřesnější interpretace tzv. *indexikálních výrazů* (tj. výrazů s vágním, nejednoznačným významem). Na tomto základě Garfinkel udílel smysl promluv v konkrétních situačních kontextech. Důležitým faktorem je, že kontext výpovědi signalizuje příjemci informace interpretační šablonu k utváření smyslu sdělení. Poněvadž nelze indexikálnost z promluv zcela odstranit, je nutné analyzovat způsob organizování činností (tzv. *reflexivnost*),

⁶ V rámci tohoto členění diskursivních přístupů autoři jmenovali následující metody analýzy dat: obsahová, lingvistická, genealogická, narativní, fotografická, etnografická, literární, institucionální, konverzační.

abychom dosáhli porozumění jednání aktérů, resp. mezi aktéry. „Ze spojení indexikálnosti a reflexivnosti se dá odvodit celá řada jednotlivých strategií udělování smyslu“ (Auer & Nekvapil, 2014, s. 127), v situačním kontextu tak mluvčí produkují svým jednáním a zvýznamňováním tohoto jednání sociální realitu. Cíl konverzační analýzy definoval Nekvapil (1999–2000) takto: „[N]ejde o to, co všechno může školený analytik (odborník) o nějaké komunikační události zjistit, ale o to vysvětlit ty jevy, které jsou pro mluvčí opravdu relevantní“ (s. 80). Mezi průkopníky konverzační analýzy řadíme Sackse (1992), Schegloffa (1977) nebo Jeffersonovou (Sacks, Schegloff, & Jefferson, 1974). Tito autoři prokázali uspořádanost a normativní podmíněnost produkce běžné řečové konverzace neboli produkce tzv. *parole* (de Saussure, 2007). Konverzační analýza se zabývá sekvenčností organizace promluv, tzn. kontextovým ukotvením organizačních forem promluv, dále tematickou organizací promluv, popisem oprav výroků (replik) mluvčích, způsobem střídání mluvčích podle systému pravidel, popisem ne-očekávaných reakcí mluvčích (tzv. preferenční organizace), oslovováním na dálku pomocí dialogické sítě (Nekvapil & Leudar, 2002) a v neposlední řadě i sociální kategorizací pomocí členské kategorizační analýzy (Sacks, 1992). Výzkum v konverzační analýze začíná na základě zdokumentovaného záznamu jazykových promluv aktérů. Poněvadž situační kontext promluv má pro výzkumníka zásadní roli, je vhodnější vycházet z videozáznamu než z pouhého záznamu z diktafonu nebo z tištěného (či psaného) textu. V této souvislosti můžeme samotný transkript dat považovat za zahájení analytické fáze výzkumu (Ashmore & Reed, 2001). Čím má výzkumník k dispozici více pozorovatelných zdrojů dat (obraz, intonace řeči, znalost kontextu prostředí promluv, znalost identit mluvčích apod.), tím hlouběji může uskutečnit jejich interpretaci. Z výše popsaného nástinu o konverzační analýze se může zdát, že tento výzkumný přístup se nijak zvláště netýká analýzy diskursů a jde spíše o lingvistickou metodu třídění dat. V tomto případě je důležité upozornit na výše zmíněnou členskou kategorizační analýzu (Nekvapil, 2000–2001), která se zabývá produkovanými popisy a posouzeními mluvčích. Jinak vyjádřeno, mluvčí zde „nálepkují druhé“ prostřednictvím inventáře členských kategorií a jim prisouzených vlastností, a tím produkují vymezení vlastní identity a identity ostatních. Tento proces tzv. *nálepkování* vychází ze sociálně a kulturně podmíněného členského vědění, z distribuce vědění a z působení mocenských diskursů (Berger & Luckmann, 1999). Pomocí sociální kategorizace můžeme analyzovat různé formy diskriminace, předsudků a stereotypů. Sociální

kategorizací mluvčí zvýznamňují hierarchické uspořádání mocenských vztahů, zároveň vytvářejí tlak na jednání nositele dané identity. „Kategorizace tak není jen prostředkem sociální organizace, ale také její morální garance, a tudíž symbolické kontroly a donucení. (...) Kategorizování souvisí s praktickou politikou identit a s distribucí uznání.“ (Šanderová & Šmídová, 2009, s. 54).

Na závěr výkladu o konverzační analýze si uveďme návrh kroků tohoto přístupu:

- videozáznam dialogu nebo přepis dialogické sítě;
- popis sekvence střídání replik mezi mluvčími;
- analýza opravných a párových sekvencí na základě kontextu promluv;
- analýza binarit (vymezení My a Oni);
- analýza sociálních kategorizací mluvčích;
- pochopení smyslu výpovědí z pohledu jednotlivých mluvčích.

O *diskursivní psychologii* jsme psali v první kapitole této odborné statě. Nyní si některé informace shrneme z pohledu výzkumu. Diskursivní psychologie zkoumá používání jazyka v sociálních interakcích s důrazem na performativní stránku diskursu. Vůči kognitivismu se diskursivní psychologie vyznačila odmítnutím tvrzení, že se mentální procesy nedají pozorovat. Podporuje výzkum založený na kulturně a jazykově podmíněné interpretaci výzkumných dat v kontextu sociálních pozic, konvencí a mocenských vztahů mezi participujícími či zkoumanými aktéry. Ve spojitosti s kognitivní psychologií je její zdůraznění orientace na diskurs nazýváno jako *druhá kognitivní revoluce*. Willigová (2005) označila za stěžejní publikaci diskursivní psychologie dílo Potterra a Wheterellové (1987). K usazení diskursivní psychologie jako odborného termínu došlo o pár let později přičiněním autorů Edwardse a Pottera (1992). Psychologický ekvivalent v názvu odkazuje na předmět zájmu, kterým jsou psychologické fenomény jako paměť, posuzování, identita ad. Tyto fenomény ale zkoumá v kontextu působení diskursů, nikoli kognitivních procesů. Zmíněné zkoumání pak diskursivní psychologii pasuje zároveň do role výzkumného přístupu – „zaměřuje se na to, jak se v hovoru a v textech rozvíjejí a zpochybňují jednotlivé verze světa“ (Homoláč, 2009, s. 21). Jako klíčový faktor výzkumu se jeví pochopení výzkumné situace samotnými

zkoumanými subjekty. Proto je požadavek sběru dat ve formě co možno nejbližší každodenní mluvě. Výsledným produktem diskursivní psychologie nejsou výklady o podstatách psychologických fenoménů, ale výklad mapující utváření těchto fenoménů v diskursu. Interpretace různorodých verzí sociální reality jsou diskursivními konstrukcemi. „Při lidském chování je klíčové porozumět nejen externím podmínkám, ale hlavně jak tyto podmínky interpretuje a chápe sám subjekt.“ (Harré & Gillet, 2001, s. 36).

Diskursivní psychologie nabízí vysvětlení, jak porozumět kontextu sociálních konvencí mezi zkoumanými osobami. V tomto případě jsou častokrát klíčové lokální kulturně podmíněné sociální konvence určité skupiny. Ve výzkumu sledujeme, co mluvčí svými výpověďmi vytvářejí, tedy jaké verze sociální reality prosazují a jaké odmítají, které řečové strategie a argumentační vzorce volí, do jakých identit kategorizují aktéry apod. Nikdy nelze hovořit o „ne-stranném“ popisu reality, proto je efektivnější vysvětlovat výpovědi na základě toho, co „dělají“ (v rámci ilokuce) nebo co „způsobují“ (v rámci perlokuce), než se ptát, do jaké míry odrážejí „realitu“. Pro diskursivní psychologii je podstatné objasnit zdroje vedoucí jedince k dodržování konkrétních pravidel chování a k zastávání určitých postojů. Nejde tedy prioritně o lidi, kteří jazyk vytvářejí, ale o jazyk, který v tzv. *diskursivním poli* utváří jednání lidí.

Analýza diskursu v rámci diskursivní psychologie probíhá jako sekvence řečových aktů podle sociální pozice mluvčích, včetně hierarchických kompetencí a konvenčních pravidel. „Pravidla, která řídí používání pojmů či znaků, pronikají do intencionálního anebo mentálního života lidí a uspořádávají ho.“ (Harré & Gillet, 2001, s. 47). Pravidla tak určují významy jazykových znaků, prostřednictvím kterých lidé jednají.

Význam pojmů či řečové události tak lze odhalit z přirozené konverzace. Pokud chce badatel poznat sociální konstrukci světa zkoumaných osob, potřebuje vstoupit do jejich diskursu. Význam události je rovněž motorem záměrné činnosti. Z hlediska výzkumu se proto zaměřujeme zejména na „sebeopisy“ zkoumaných osob. Každý z nás se snaží předvídat normativní hodnocení ostatních lidí na své chování. Tím zároveň utváříme možnosti přijetí subjektivity druhého člověka do konceptu našeho vlastního myšlení a hodnocení.

Pro názornost si uvedeme návrh postupu analýzy dat dle diskursivní psychologie:

- pořízení či výběr záznamu komunikace;
- analýza statusů, rolí, identit a pozic mluvčích;
- analýza interpretačních repertoárů, nalezení pravidelností v argumentačních vzorcích;
- vysvětlení variability výpovědí včetně výjimek;
- popis psychologických fenoménů z pohledu mluvčích;
- popsání vzorce produkované sociální reality.

Kritická diskursivní analýza (dále KDA) zkoumá ústní či písemné texty za účelem rozkrývání způsobů, jak jsou legitimizovány a ideologicky podchyceny mocenské vztahy a struktury, čímž přispívá k odhalování sociální nerovnosti, rasismu či diskriminace. KDA z obsahového hlediska vybírá témata v rámci sociální kritiky společnosti, čímž se snaží nabourávat mocenské diskursy, měnit diskursivní řád, a tím pomoci nastolit spravedlivější společnost. Zpochybňování danosti sociální reality a vlivu mocenských diskursů činí odkrýváním diskursivních a nediskursivních praktik mluvčích (co můžeme říct a udělat) a mapováním strategií, které diskurs používá k tomu, aby určitá prohlášení zněla logicky, přirozeně a pravdivě. KDA má blízko k *Foucaultovské diskursivní analýze* (dále FDA), rozdíl spočívá v analyzovaném materiálu, kdy KDA vychází z výpovědí a z jednání aktérů v sociální praxi a více používá lingvistické nástroje (srov. Vávra, cit. podle Šubrt, 2008, s. 210). Nejznámějšími představiteli KDA jsou T. van Dijk, S. Jäger, R. Wodak, N. Fairclough.⁷ I mezi těmito autory se nacházejí rozdíly – například v tom, nakolik chtějí analyzovat pouze samotné diskursy a nakolik kognitivní stránku vnímání lidí při působení diskursů. Kognitivní požadavek je zvláště výrazný u T. van Dijka, který se zaměřuje na to, jaké sociální reprezentace vznikají u zkoumaných aktérů vzhledem k mocenským diskursům. V kontextu KDA pak vysvětluje reprodukci sociálních vzorců a norem. KDA je koncipována interdisciplinárně, svou analýzu staví jak na lingvistických rozborech promluv, tak i na mapování sociálního a kulturního kontextu, za nímž se skrývají mocenské diskursy a institucionální struktury. Jednotlivé promluvy aktérů jsou při výzkumné interpretaci zasazovány do efektů socio-kulturní praxe.

⁷ Srovnání KDA v pojetích zmíněných autorů nalezneme i v českém vydání v připravované publikaci Prokopové, Orságové a Martinkové.

Nyní si uvedeme velmi obecný model postupu KDA⁸:

- lingvistická analýza textu (téma, žánr, struktura, slovník, gramatika...); na této úrovni dochází k deskripci jazykových fenoménů;
- analýza přímého situačního kontextu textu a diskursivních praktik (intertextovost, interdiskursivita) v sociální realitě, ke které diskurs náleží; na této úrovni dochází k interpretaci prolínajících se diskursů;
- vysvětlení vztahu mezi souvislostmi produkce textu a širším sociálním kontextem (na této úrovni dochází k vysvětlení nalezených ideologických strategií a mocenských struktur).

Foucaultovská diskursivní analýza (dále FDA) datuje svůj vznik na konec sedmdesátých let dvacátého století. Skupina anglo-amerických psychologů začala zkoumat vztah mezi jazykem a subjektivitou a jeho důsledky v rámci Foucaultových spisů. Část jejich práce vyšla na stránkách časopisu *Ideology and Consciousness*. Dalším mezníkem bylo vydání knihy *Changing the subject: Psychology, social regulation and subjectivity* (Henriques et al., 1984). FDA zkoumá role diskursu v širších sociálních procesech legitimizace, ideologie a moci. Často se používá k utvrzení mocenské hierarchie apel na nekritický „zdravý, selský rozum“ (*common sense*). Mocenské působení dominantních diskursů se snaží vyvolat dojem „přirozeného“ uspořádání reality. Některé verze světa jsou mocensky více podporovány institucemi a vytváří tak legitimnější způsoby nazírání na svět. FDA se zaměřuje na mnohem širší sociální kontext než na analýzu prosazovaných cílů řečové promluvy v interpersonální komunikaci. V tomto přístupu platí předpoklad, že všechny formy vědění jsou vytvářeny diskursy a diskursivními praktikami. Předmětem výzkumu je vztah institucionální moci a diskursu nebo vztahy mezi symbolickými systémy a lidskou subjektivitou. Praktiky institucí se zpravidla projevují byrokratickým modelem řízení a kontrolování sociální sféry. Člověk je v tomto pojetí objektem diskursivní moci, kterému je vyčleněna v řečové události subjektivní pozice. FDA studuje významy na jakémkoliv symbolickém systému. To znamená, že „řeč, psaný projev, neverbální chování, Braillovo písmo, Morseova abeceda, signalizace praporky, runy, reklamy, módní systémy, mozaiky, architektura, tarotové karty a jízdenky na autobus“ představují vhodný text pro analýzu (Willig, 2005, s. 108). Foucault subjekt nepopírá, ačkoliv

⁸ *Faircloughův trojdimenzionální model diskursu* v rámci KDA aplikoval Vašát na problematiku bezdomovectví (2008) nebo rasových nepokojů v litvínovském Janově (2010).

jej z toho často neprávem obviňují. Co popírá, je existence autonomního subjektu, ale to neznamená, že je proti subjektu samému. Aktivní jednatel se plně podílí na realizaci mocenských vztahů v praxi. Cílem FDA je analyzovat utváření subjektu v jeho historickém a sociálním kontextu. Je důležité, abychom rozlišovali mezi účinky textu a účinky diskursu. Slovy Foucaulta, „lidé vědí, co dělají; často vědí, proč dělají to, co dělají; ale to, co neví, je co dělá to, co dělají“ (Dreyfus & Rabinow, 1982, s. 187). Neměli bychom tedy mocenské účinky diskursů vždy interpretovat jako vědomý a manipulativní záměr některého jednotlivce nebo skupiny. Otázka, do jaké míry se diskurs podílí na utváření smyslu osobní identity, je ale podle diskursivních analytiků otevřená. K přijetí subjektové pozice aktérem nedochází automaticky. Roli zde hrají emoce lidí, jejich projekce, motivace k jednání.

Nejasnost se týká i faktu vlivu materiálního světa na diskurs: Jaká je závislost mezi institucemi, diskursy, sociálními praktikami a materiálním světem? Odpověď na tuto otázku řeší tzv. *dispozitivní analýza* (viz níže v textu).

Willigová (2005) vytvořila následující výzkumný postup FDA, shrnutý do šesti fází:

- diskursivní konstrukce (badatel identifikuje způsoby konstruování významu);
- rozdíly (v nalezených výpovědích hledá badatel rozdíly, aby odhalil působnost širších diskursů);
- orientace na jednání (badatel analyzuje v diskursivním kontextu podmínky tvorby objektu a důsledky, které z toho plynou pro mluvčí);
- přiřazování pozic (badatel odhaluje strukturu práv a povinností pro mluvčí);
- praxe (badatel popisuje vztah mezi diskursivními a nediskursivními praktikami v sociální realitě, čímž dochází k určení variant akceptovatelného jednání mluvčích nebo popisovaných sociálních aktérů);
- subjektivita (badatel zkoumá, jak si lidé obhajují vlastní projevy jednání).

Dispozitivní analýza je rozšířenou verzí diskursivní analýzy. *Dispozitivity* (Jäger & Maier, cit. podle Wodak & Meyer, 2009) můžeme chápat jako syntézu diskursivních praktik (tj. mluvení a myšlení na základě znalostí), nediskursivních praktik (tj. jednání na základě znalostí, řadíme sem i tacitní znalosti) a materializací (tj. materiálních produktů/výrobků vzniklých z nediskursivních praktik). Sociální realitu utváří lidské vědomí a fyzická práce.

Vše v lidském vědomí je diskursivně sdílené. Skryté (tacitní)⁹ znalosti se předávají v nediskursivních praktikách a v materializacích. Vztah mezi diskursy a objekty reality lze pochopit skrze lidskou práci (materializace) a jednání (nediskursivní praktiky). Prostřednictvím diskursů jsou naší aktivitou zvýznamňovány objekty sociální reality. Bez tohoto zvýznamňování nejsou objekty součástí diskursivního světa (přesto mohou existovat, ale lidé o tom nevědí, např. složení atomů před vynálezem mikroskopu). Tentýž objekt může být postupně odlišně zvýznamňován, například pozorování hvězd se mohlo historicky odlišně interpretovat v rámci institucionalizovaného vědění. Připisovat význam znamená oživovat a měnit identitu objektů, což je základem dekonstrukce mocenských diskursů. Dispozitivní analýza zkoumá, jak taková určení významu utváří realitu. Dispozitivní analýza tedy předkládá nediskursivní a materializované znalosti do diskursivních znalostí. Jsoucnost objektů a materializací udržujeme pomocí diskursivních a nediskursivních praktik.

Dispozitiv je heterogenní soubor, který se skládá z diskursů, institucí, architektonických forem, regulačních rozhodnutí, zákonů, administrativních opatření, vědeckých prohlášení, filozofických, morálních a filantropických výroků – ve zkratce to vyřčené, stejně jako to nevyřčené. Toto jsou prvky [dispozitivu]. Samotný [dispozitiv] je systémem vztahů, které mohou být mezi těmito prvky rozvinuty. (Jäger & Maier, 2009, s. 40)

Vávra (cit. podle Šubrt, 2007) označil dispozitiv spíše jako výzkumný nástroj než objekt sociální reality. Na základě Foucaultova pojetí dispozitivů a mocenských formací (1999, 2000) určil dva typy třídění – *synchronní* (vysvětlení významu objektu v diskurzech) a *diachronní* (vysvětlení vývoje objektu).¹⁰ Dispozitivní analýza se skládá z diskursivní analýzy textů, dále zahrnuje analýzu nediskursivních praktik, poslední součástí je analýza materializací, která může čerpat z metod, jako jsou multimodální diskursivní analýza (van Leeuwen, 2005) nebo analýza artefaktů (Lueger, 2004; Froschauer, 2002). Postup diskursivní analýzy textů považujeme za známý, nicméně postup analýzy nediskursivních praktik a materializací může být nejasný. Ke značné části znalostí lidé přistupují pouze v rámci svých praktických

⁹ K vysvětlení problematiky tacitních znalostí můžeme uvést následující zdroj: Šíp a Švec (2013).

¹⁰ De Saussure zavedl rozlišení na *synchronní* a *diachronní lingvistiku* (2007), odkud toto třídění aplikoval na diskursivní analýzu van Dijk.

činností a nedokážou je v běžném hovoru jednoduše vysvětlit (například odhad zedníka na složení malty, servismana na mazání běžek, automechanika na chod motoru). Tyto nediskursivní praktiky, tj. jednání, můžeme pozorovat v reálu, anebo vysvětlit z manuálů, návodů a jiných dokumentů, případně pomocí dotazů zjistit, o co se jedná. Pozoruje-li výzkumník materializované objekty reality (například stavbu, automobil, umělecké dílo) potřebuje využít studia související literatury a dotazování vlastníků, výrobců a expertů v souvislosti s danou materializací. Význam materializace se v průběhu času mění, navíc mohou mít materializace různý význam pro členy různých kultur nebo sociálních skupin. Každý význam přiřknutý materializaci je pevně spojen s mocenskými vztahy (např. čelenka šamana může být rituálním předmětem, vědeckým artefaktem nebo symbolem kolektivní identity). V samotné materializaci vztahy moci a vědění nevidíme, a to je právě úkolem analytika dispozitivů.

Příkladem dispozitivní analýzy je kniha *Dohlížet a trestat* od Michela Foucaulta (2000) nebo kniha od Viktora Klemperera (2001) *Deník nacistických let*. Tyto dispozitivní analýzy byly metodologicky koncipovány ve formě *bricolage*. Opakujeme, že Foucault tímto pojmem označil způsob analýzy, při které se výzkumník snaží vysvětlit jev co možno nejkompexněji z různých úhlů pohledu, aniž by se řídil pevně daným postupem.

Dispozitivní analýza by měla obsahovat následující kroky:

- rekonstrukce znalostí, které jsou součástí diskursivních praktik;
- rekonstrukce znalostí, které jsou včleněny do nediskursivních praktik;
- rekonstrukce znalostí, které jsou včleněny do materializací, a nediskursivních praktik, které tyto materializace vytvořily (Jäger & Maier, cit. podle Wodak & Meyer, 2009, s. 57).

Na základě studia odborné literatury (Willig, 2005; Jäger & Maier, cit. podle Wodak & Meyer, 2009) si nyní uvedeme příklady výzkumných otázek pro jednotlivé diskursivní přístupy.

Výzkumné otázky, které si klade konverzační analýza:

- 1) Jakými kategoriálně vázanými rysy a kategoriálními predikáty je argumentováno?
- 2) Na jakých binárních opozicích byly promluvy organizovány?
- 3) Jakými členskými kategoriemi mluvčí třídí sociální realitu?
- 4) Čeho se týkaly tzv. opravné sekvence mluvčích?
- 5) Jakým způsobem v dialogu mluvčí organizují vzájemné porozumění?
- 6) Kde se nachází soulad a kde nesoulad v pochopení výměny informací v řečové události?
- 7) Podle jakých normativně sdílených sekvenčních vzorců mluvčí produkuje dialog?

Výzkumné otázky, které si klade diskursivní psychologie:

- 1) Jaké konstrukce sociální reality vytvářejí mluvčí svými výpověďmi?
- 2) Jaké interpretační repertoáry používají mluvčí?
- 3) Jakými způsoby si mluvčí zajišťují věrohodnost svého jazykového jednání?
- 4) V jakých výpovědích lze doložit spolupracující, resp. soupeřící diskursy v produkované sociální realitě?
- 5) Z jakých zdrojů mluvčí vycházejí při využívání systému jazykových znaků a pojmů?
- 6) Jakým způsobem mluvčí jazykově vytvářejí psychologické fenomény (např. vzpomínky, myšlenky, pocity)?
- 7) Jakými diskursivními prostředky mluvčí prezentují sebe a jakými ostatní lidi?

Výzkumné otázky, které si klade kritická diskursivní analýza:

- 1) Jaké důsledky přinášejí mocenské diskursy pro sledovaný problém?
- 2) Kterými ideologickými konstrukcemi jsou výpovědi nasyceny?
- 3) Jak se projevuje institucionální moc diskursu, kde lze čerpat její zdroje a kdo k ní má legitimní přístup?

- 4) Jakým způsobem společenské struktury ovlivňují a určují konkrétní jazykové projevy?
- 5) Jaká sociální praxe je pomocí daného diskursu udržována nebo narušována, podporována či odmítána?
- 6) Jak výpovědi stvrzují normalitu mocenských diskursů?
- 7) Jaká událost dala podnět ke vzniku článku?

Výzkumné otázky, které si klade Foucaultovská diskursivní analýza:

- 1) Co je to platná znalost na určitém místě a v určitou dobu?
- 2) Jak tato znalost vzniká a jak se přenáší?
- 3) Jaké následky má konkrétní znalost pro celkové utváření a rozvoj společnosti?
- 4) Co je charakteristické pro diskursivně produkovanou sociální realitu, kterou mluvčí nebo popisovaní sociální aktéři prožívají?
- 5) Jaké důsledky přináší diskurs pro možné způsoby existence?
- 6) Jak byl text vytvořen a kdo k němu má přístup?
- 7) Je předmět výzkumu součástí kampaně, souborem svědectví, dogmatickou poučkou či rituální praktikou?

Výzkumné otázky, které si klade dispozitivní analýza:

- 1) Jakým způsobem byly objektu sociální reality připisovány významy?
- 2) Co je obsahem diachronní analýzy zkoumaného objektu?
- 3) Co je obsahem synchronní analýzy zkoumaného objektu?
- 4) Jaká podtémata charakterizují diskursivní proud?
- 5) Co způsobilo, že se z události stala diskursivní událost?
- 6) Z jakých diskursivních fragmentů se skládá zkoumané téma?
- 7) Jakou diskursivní pozici zastává zkoumaný objekt v diskursivním poli?

5 Jak by mohlo vypadat využití diskursivních přístupů na zvolené téma z edukační reality?

Na úvod této části výkladu konstatujeme, že využití diskursivních přístupů na poli českého pedagogického výzkumu není rozšířené. Diskursivní analýza ve školním prostředí byla ve formě monografií aplikována z perspektivy genderu (Zábrodská, 2009), etnicity, resp. genderu (Jarkovská, 2013, 2015) nebo specifičnosti edukace romských dětí (Klapko & Remsová, 2014). Z pohledu sociálních věd diskursivní analýzu jako výzkumný přístup u nás aplikovali v rámci monografie Röhrich (2008), Homoláč (2009), Valenta (2011), Šmídová (2009, 2012), Hudec a Dostálek (2013), Mašek a Zikmundová (2012). Využití lingvistických analýz (blízkých zejména konverzační analýze) se u nás věnovali ve svých monografiích Kořenský (1998) nebo Höflerová (2003).¹¹ Z pohledu zahraničních zdrojů jsme si v kap. 4 uvedli některé základní publikace zabývající se diskursivními přístupy. Zahraniční odborné statě aplikující přístupy diskursivní analýzy na pedagogické jevy nalezneme v různých databázích (Sage, ProQuest, EBSCO, Wiley ad.).¹²

Při pohledu na širokou variabilitu využití diskursivních přístupů musíme následující text chápat spíše jako inspirativní možnost než ucelený výčet realizací diskursivní analýzy. Diskursivní přístupy pokrývají rozpětí od analýzy situačního kontextu promluv aktérů přes prolínání mocenských diskursů a ideologických institucionálních struktur po zmapování diskursivních a nediskursivních praktik a materializací až k foucaultovskému abstraktnímu archeologickému nebo genealogickému výkladu epistém, resp. dispozitivů. Pro analytika se touto nabídkou otevírá metodologicky pracné a časově náročné bádání, které ale na druhou stranu může přinést zajímavá transdisciplinární

¹¹ J. Kořenský se zaměřil na analýzu komunikačního procesu, E. Höflerová (2003) se zabývala analýzou školského dialogu.

¹² Pro inspiraci jsme vybrali četnostní zastoupení odborných článků spojujících dvě klíčová slova (viz dále) podle následujících parametrů: plný text, recenzovaný, anglicky psaný text, období (1. 1. 2013–22. 9. 2016). V databázi ProQuest: discourse analysis and textbooks 1, discourse analysis and teacher 19, discourse analysis and students 20, discourse analysis and education 48. Databáze EBSCO: discourse analysis and textbooks 4, discourse analysis and teacher 17, discourse analysis and students 48, discourse analysis and education 84. Ve vyhledávání přes portál Discovery (všechny placené elektronické zdroje na Masarykově univerzitě, patří sem i e-books): discourse analysis and textbooks 9, discourse analysis and teacher 54, discourse analysis and students 84, discourse analysis and education 207. V databázi Sage se nalézají četné zajímavé odkazy: Discourse and Society, Discourse Studies, Discourse and Communication.

zjištění o komplexitě edukační reality. Pokusíme se tedy stručně kopírovat zde popsanou škálu a v souslednosti od konkrétního k abstraktnímu nabídneme možnosti výzkumného zmapování diskursivních přístupů na téma ze vzdělávací politiky. Pro jednodušší představu si určíme jedno téma z edukační reality a to se pokusíme podrobit optice námi popsaných diskursivních přístupů. V současné době je aktuálním tématem českého školství novela školského zákona – paragrafu 16 – přinášející aplikaci mechanismů sociální inkluze. Konkrétně se tak můžeme zaměřit na problematiku edukace romských žáků s hraničním intelektem, resp. na názory aktérů působících v edukační oblasti a vyjadřujících se k mechanismům sociální inkluze. Důležitou podmínkou realizace takového výzkumu je umožnění prostoru k vyjádření všem aktérům, kterých se sociální inkluze bude týkat.

Na poli konverzační analýzy můžeme zkoumat dialogické interakce ve výuce mezi učitelem a žákem, v rodinné výchově mezi rodičem a dítětem, mezi zástupci školy a rodiny, v politické debatě mezi odpůrci a zastánci sociální inkluze atp. Výzkumem v oblasti interakce ve výuce se zabýval například Tůma (2014). Pro náš příklad se nabízí výzkumné uchopení tématu v podobě sociální kategorizace vybrané sociální skupiny, a to jak z hlediska tematické, tak i z hlediska sekvenční organizace dialogu. Může být zajímavé sledovat, jak se prolíná mocenská institucionální hierarchie a socio-kulturní zázemí mluvčích do komunikační interakce. Tím máme na mysli, že mluvčí během střídání replik zaujímají konkrétní sociální statusy a identity. Zároveň vytvářejí identity a očekávaná práva a povinnosti ostatních aktérů, o kterých se hovoří či s kterými je veden dialog. Konverzační analýza nám tak může odkrýt stvrzování mocenské hierarchie ve školním prostředí prostřednictvím aplikace nástrojů sociálního kategorizování (např. výpisem inventáře členských kategorií, kategoriálními predikáty, kategoriálně vázanými aktivitami, disjunktními kategoriemi, stigmatizacemi, binárními opozicemi apod.). Výsledky konverzační analýzy prioritně sledují systém pravidel střídání mluvčích v dialogu a interpretaci vyslovených replik.

Výzkum na poli diskursivní psychologie může využít závěry z konverzační analýzy a prohloubit téma o působení prolínajících se mocenských a alternativních diskursů. Navážeme-li na sociální kategorizaci výpovědí, můžeme se zaměřit na utváření identit a s tím spojené posuzování v kontextu působení diskursů. Mluvčí na základě sociální pozice svými výpověďmi prosazují vlastní verze sociální reality, vycházejí z odlišných diskursivních zdrojů svého

vědění získaných výchovou a socializací. Mluvčí si tak obhajují své názory a legitimizují své chování. Diskursivní analytik následně odhaluje pravidla používání pojmů a názorů, kterými mluvčí zvýznamňují své verze sociální reality, zaměřuje se na variabilitu jejich výpovědí a vzájemné protimluvy. Diskursivní psychologie například analyzuje tzv. *interpretační repertoáry mluvčích*. Interpretační repertoáry jsou „identifikovatelné soubory pojmů, popisů a řečnických obrátů, často seskupených kolem metafor či živých obrazů (...), které jsou v řeči používány ke konstrukci odlišných verzí jednání, self a sociální struktury“ (Potter & Wetherell, 1995, s. 89). Jedná se tedy o používání běžného vědění (selského rozumu) mluvčích ve snaze dosáhnout vlastních řečových cílů, což se často děje rámcováním (Goffmann, 1986) do tradičních sociálních praktik. V problematice sociální inkluze se jeví jako podstatné, aby se mohli vyjádřit aktéři zejména z řad vzdělávací politiky, učitelské obce, akademické obce, pomáhajících profesí, rodičů a žáků. Základem bádání v diskursivní psychologii je rovněž postihnout, jak jsou diskursy organizovány a co vytvářejí ve výpovědích mluvčích. Připomeňme si, že pro diskursivní analytiku není východiskem, co člověk dělá jazykem, ale jak jazyk kontextualizovaný v diskursu utváří jednání člověka. Diskursivní psychologie se dále výzkumně zaměřuje například na tzv. *sociální praktiky* (popisy, přesvědčování, vysvětlování, ospravedlňování aj.), na identifikace a konceptualizace témat, na percepce a pozicování mluvčích v diskurzech, na interakce spolupracujících a soupeřících diskursů, na sociální organizace zkušenosti, na tzv. *rétorické a skutečné promluvy*, na rámcování sociální reality, na pravidla řeči (např. interpretativní, regulativní, autoritativní) apod.

V oblasti KDA se náš výzkumný zájem přesouvá do abstraktnější roviny mapování ideologického pozadí působících diskursů za účelem sociální kritiky mocenských sil. V našem případě by se cíl KDA mohl zaměřit na interpretaci produkce mocenských aktivit směřujících k ovládnutí diskursivního pole o sociální inkluzi v českém školství. Do tohoto cíle spadá odhalování diskursivních praktik aktérů, provedení analýzy normativních dokumentů, popsání institucionální základny regulující vzdělávací politiku, roztržidění názorů veřejného mínění atd. Konkrétně se například dostáváme k analýze produktů školského systému (intertextovost v učebnicích, kurikulární dokumenty, vyhlášky MŠMT, školský zákon), k ideologickému pozadí vize školské soustavy (viz *Bílá kniha*), k institucionálnímu politickému pozadí vydávajícímu závazné normy a vyhlášky, k procesu udělování akademických titulů, k názorům a komentářům odborné i laické veřejnosti atp. V KDA můžeme metodologicky

aplikovat Faircloughův trojdimenzionální model diskursu, van Dijkův ideologický čtverec, Thompsonovy strategie ideologické konstrukce výpovědí (tzv. *modi operandi*), diskursivněhistorický přístup R. Wodaka, Leeuwenovu reprezentaci sociálních aktérů apod.

Na úrovni FDA je výzkumný proces podobný jako v KDA, nicméně Foucaultův odkaz se projevuje v upozadění jednajícího aktéra a v orientování se na působení diskursů v symbolickém systému institucionální moci. Připomeňme si, že Foucault považoval diskursy za autonomní, zatímco činnost jednajícího člověka chápal jako důsledek normativně konstruovaných diskursivních (řeč) a nediskursivních (jednání) praktik. Protože diskursy rozhodují o tom, co bude považováno za platnou výpověď nebo čin, je činnost člověka diskursům podřízena. Na rozdíl od KDA tak v tematice sociální inkluze v českém školství a priori nevytváříme sociální kritiku vůči dominantním ideologiím a mocenské hegemonii, abychom dekonstruovali sociální realitu a nastavili rovnější vztahy. Oproti diskursivní psychologii je zase rozdíl ve skutečnosti, že se prioritně nezaměřujeme na diskursivní praktiky, kterými lidé dosahují svých cílů, tedy na orientaci řeči při jednání. Ve FDA se spíše soustředíme na účinky prolínajících se diskursů jakožto zdrojů jednání a myšlení člověka, tedy na to „jaký druh objektů a subjektů pomocí diskursů vytváříme a jaké způsoby existence máme díky těmto objektům a subjektům k dispozici“ (Willig, 2005, s. 91). V sociální inkluzi tak může být zkoumáno, koho mocenské diskursy utvářejí jako objekt (například romské žáky s hraničním intelektem) a komu dávají pravomoci regulovat činnost těchto objektů v edukační praxi (například asistentům pedagoga, sociálním pedagogům, speciálním pedagogům apod.). Díky této subjekt-objektové binaritě lze zkoumat například míchání diskursivních proudů na téma sociální inkluze v řadách odborné akademické obce, v politické a právníkové reprezentaci či v mediálním zpravodajství. FDA zde analyzuje organizaci, regulaci a administraci sociálního života z pohledu institucionální moci.

V rámci dispozitivní analýzy se zabýváme rekonstrukcemi znalostí v oblasti diskursivních praktik, nediskursivních praktik a materializací. Úkolem analytika je odhalit znalosti v těchto praktikách a materializacích a zároveň je vysvětlit v kontextu diskursivní moci. Diskurs má moc, protože pouze v něm dochází k utváření a stvrzování smysluplných výpovědí. Problematiku sociální inkluze v českém školství lze označit jako diskursivní pramen, který můžeme zkoumat synchronně nebo diachronně. Dle Vávrova třídění (viz s. 400)

synchronně zkoumáme veškeré výpovědi o sociální inkluzi ukotvené v diskurzech v určitém časovém okamžiku. V diachronním třídění nás zajímá vývoj zvýznamnění sociální inkluze v souvislosti s věděním o této realitě. Dispozitiv zde představuje strukturu významů sociální inkluze. Dispozitivní analýza nám tímto postupem poskytne obraz toho, jak sociální inkluze v českém školství utváří sociální realitu. Součástí výkladu této reality je vysvětlení propojenosti symbolického a materiálního světa. Problematika sociální inkluze se v rámci této analýzy zkoumá jako systém pravidel formování výpovědí, podle kterých v diskurzech rozpoznáme, že se jedná o tzv. seriózní řečový akt (nikoli o každodenní mluvu). „[A]rcheolog se pouze snaží najít lokální, proměnlivá pravidla, která v dané době a v konkrétní diskursivní formaci definují, co se považuje za identickou smysluplnou výpověď.“ (Dreyfus, Rabinow & Foucault, 2010, s. 101). Inspirováni Foucaultem můžeme v rámci tzv. *archeologie vědění* zkoumat epistémy, což jsou struktury, které „uspořádávají veškeré vědění dané epochy“ (Vávra, s. 341, cit. podle Šubrt, 2007). Toto vědění je vytvářeno diskursy, které definují objekty, o nichž vypovídají prostřednictvím systému pravidel a diskursivních formací. Náročnost výzkumného uchopení pomocí dispozitivní analýzy umocňuje fakt, že poznání diskursů, resp. diskursivních formací, znamená popsat prostor výpovědí (o sociální inkluzi) bez ambice nalézat smysl, jaký svým promluvám vkládají mluvčí, a nediskursivních formací, které vytvářejí materializace a uzpůsobují prostředí.¹³

6 Závěrečná polemika

V předchozí kapitole našeho výkladu jsme se pokusili v obecné rovině nabídnout náměty toho, jak by se dalo diskursivně zpracovat zvolené výzkumné téma (sociální inkluze v českém školství). Domníváme se, že diskursivní přístupy jsou v českém pedagogickém výzkumu zatím neprávem opomíjeny. Vysvětlením může být skutečnost, která souvisí s nezbytností analyzovat edukační realitu nejen očima pedagoga. Tak jako nejsou diskursivní přístupy jenom metodologickým nástrojem, případně jenom teoretickým modelem, tak ani diskursivní analytik nemůže být zaměřený jen na edukační realitu. Podle našeho názoru je komplexita sociální reality neredukovatelná do specifických kolonek dle vědních oborů. Považujeme za výhodu, že teorie popisující fungování diskursů transdisciplinárně propojuje vědní obory v sociálních

¹³ Ponecháme stranou, že v pozdějším (genealogickém) období Foucault své definice epistémy, diskursu a dispozitivu upravil.

vědách. Zároveň ale tato výhoda přináší zvýšené nároky na diskursivního analytika, a to v několika rovinách: v rovině transdisciplinárního přístupu se jedná o náročnost intelektuální¹⁴, v rovině analýzy dat se významně projevuje náročnost časová, v rovině předložení závěrů se výzkumník musí smířit s tím, že svět diskursivních formací, resp. ne-diskursivních praktik nelze nikdy poznat absolutně, v neposlední řadě v rovině pořízení publikačního (časopiseckého) záznamu v podobě výzkumné zprávy dochází ke stresové náročnosti zpracovat text do vymezeného počtu stran.

Prezentování závěrů diskursivní analýzy nelze samo o sobě bez přítomnosti protikladně působících (mocenských) diskursů. Zvládnutí nejen výše zmíněných náročností vyžaduje od výzkumníků slušnou porci diskursivní způsobilosti a přízeň mocenských diskursů.¹⁵ Jinak vyjádřeno, každý výzkumník předkládá své vidění sociální reality, v tomto případě v badatelském diskursu, který má svá normovaná kulturní specifika. Důležitou proměnnou je ponoření výzkumníka do bádání, jeho erudovanost v samotném tématu i jeho osobní angažovanost (a tím i tolerance analyzovat vyváženě protikladné diskursy). Kromě zmíněné personální angažovanosti výzkumníka záleží na názorech veřejného mínění, na časovém prostoru a způsobu, který je tématu mediálně umožněn, na institucionálním ukotvení zkoumané problematiky, na zdrojích, které jsou dostupné k výzkumným účelům, na případné opozici z řad vědecké komunity, politických představitelů apod. Dalším podstatným faktem způsobujícím náročnost realizace diskursivní analýzy je otevřenost, resp. volný postup jednotlivých metodologických kroků (viz Foucaultova *bricolage*). Podle našeho názoru se jedná o výhodu, která badateli přináší flexibilitu při zpracovávání výzkumných dat a zároveň čtenáři nabízí originální způsoby interpretace sociální reality. Jinou výhodu spatřujeme v detailní analýze komunikační interakce, kterou dokážeme pochopit na několika úrovních. Bezprostřední rovinou je analýza samotné vyřčené (i nevyřčené) řeči mezi mluvčími (včetně řeči těla), dále se jedná o kontextové zmapování komunikační situace, v rovině písma jde o textové, kotextové, intertextové a interdiskursivní vztahy, na úrovni sociální se přidává význam sociálních statusů rolí, pozic nebo diskursivní způsobilosti mezi mluvčími, na úrovni

¹⁴ Pro připomenutí zmiňme například Foucaultovu dvojitou redukci pravdy a významu v diskursivní realitě prostřednictvím archeologické metody (viz s. 385–386).

¹⁵ Touto ne-přízní máme na mysli například dominantní paradigma zastávané vědeckou komunitou, které může způsobovat přijetí nebo odmítnutí výzkumných závěrů z hlediska odlišné metodologie nebo teoretických východisek.

kulturní jde o systém propagovaných hodnot, vzorců chování a jednání, symbolů a norem, na úrovni politické se může jednat o systém penalizační, negociační, institucionální atd. Takto zmapovaná komunikační interakce vysvětluje sociální realitu na základě doložených materiálů, nikoli na základě domněnek badatele. Výzkumník nehledá tzv. pravdu skrytou v sociální realitě, ale vysvětluje způsob, jak je různými popisy konstruována ta či ona sociální realita. Ke zkreslení výzkumu sice dojít může, nicméně právě dokumentace autentických záznamů přímo ve výzkumné analýze předkládá pouze ten výsek sociální reality, který lze ověřit. Poněvadž se diskursivní analýza prioritně zaměřuje na protiklady ve výpovědích (protože konstrukce výpovědí je vždy realizována za nějakým účelem), na variabilitu dat nebo na nevyřčená slova, orientují se její závěry na vysvětlení „výjimek, které potvrzují pravidlo“. Teprve vysvětlení těchto výjimek je signálem, že provedený výzkum obsahuje parametry dobře odvedené analýzy.

Nevýhodou je skutečnost, že diskursivní analytik (ostatně jako jakýkoli jiný analytik) může své výzkumné závěry upravovat dle svých záměrů. Děje se tak například tím, že potlačí variabilitu dat ve výpovědích ve prospěch jím preferované sociální skupiny.¹⁶

Za nevýhodu, která se netýká diskursivní analýzy jako takové, ale týká se dominantních diskursů (například ve vědecké komunitě), lze považovat tendenci předkládat výzkumné závěry z diskursivních přístupů podobně, jako se prezentují závěry pozitivisticky orientovaných výzkumů. Tím máme na mysli těžko realizovatelnou výzvu stručně a přehledně předložit závěry diskursivní analýzy a zároveň podat čtenáři propracované důkazy k verifikaci výzkumného postupu analytika.

Polemika o kladech nebo záporech aplikace diskursivních přístupů v pedagogických vědách by jistě stála za samostatné vydání. Naším cílem v této odborné stati však bylo předložit charakteristiku diskursivní analýzy, resp. diskursivních přístupů a nastítnit jejich aplikaci v edukační realitě. Věříme, že i přes náročnost aplikace diskursivních přístupů přináší produkce vidění sociální (edukační) reality očima diskursivního analytika nejen uspokojení z heuristické a zábavné činnosti, ale i zajímavé a přínosné informace pro akademickou i neakademickou obec.

¹⁶ Potter a Wetherellová (2004) upozornili na tři strategie potlačení variability. Jednalo se o omezení, hrubé kódování a selektivní čtení.

Literatura

- Ashmore, M., & Reed, D. (2001). Nevinnost a nostalgie v konverzační analýze: dynamické vztahy mezi nahrávkou a jejím přepisem. *Biograf*, 25, 3–23.
- Auer, P., & Nekvapil, J. (2014). *Jazyková interakce*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Austin, J. (2000). *Jak udělat něco slovy*. Praha: Filosofia.
- Berger, P. L., & Luckmann, T. (1999). *Sociální konstrukce reality: pojednání o sociologii vědění*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- Billig, M. (1996). *Arguing and thinking: A rhetorical approach to social psychology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Billig, M. (1997). Rhetorical and discursive analysis. How families talk about the royal family. In N. Hayes (Ed.), *Doing qualitative analysis in psychology* (s. 39–54). Hove: Psychology Press.
- de Saussure, F. (2007). *Kurs obecné lingvistiky*. Praha: Academia.
- Dreyfus, H. L., Rabinow, P., & Foucault, M. (2010). *Michel Foucault: za hranicemi strukturalismu a hermeneutiky*. Praha: Herrmann & synové.
- Edwards, D., & Potter, J. (1992). *Discursive psychology*. London: Sage.
- Eribon, D. (2002). *Michel Foucault 1926–1984*. Praha: Academia.
- Fairclough, N. (2003). *Analysing discourse: Text analysis for social research*. London: Routledge.
- Fairclough, N. (2010). *Analysing discourse*. New York: Routledge.
- Foucault, M. (1980). *Power/knowledge: Selected interviews and other writings, 1972–1977*. New York: Pantheon.
- Foucault, M. (1999). *Dějiny sexuality I: vůle k vedení*. Praha: Herrmann & synové.
- Foucault, M. (2000). *Dohlížet a trestat: kniha o zrodu vězení*. Praha: Dauphin.
- Foucault, M. (2002). *Archeologie vědění*. Praha: Herrmann & synové.
- Froschauer, U. (2002). Artefaktanalyse. In S. Kühl & P. Strodtholz (Eds.), *Methoden der Organisationsforschung* (s. 361–395). Reinbek: Rowohlt.
- Gergen, K. J. (1985). The social constructionist movement in modern psychology. *American Psychologist*, 40(3), 266–275.
- Goffmann, E. (1986). *Frame analysis: An essay on the organization of experience*. Boston: Northeastern University Press.
- Harré, R., & Gillet, G. R. (2001). *Diskurz a myseľ: úvod do diskurzívnej psychológie*. Bratislava: Iris.
- Henriques, J. (1984). *Changing the subject: Psychology, social regulation, and subjectivity*. London: Psychology Press.
- Höflerová, E. (2003). *Školský dialog a jeho vliv na rozvoj řeči dětí*. Ostrava: Pedagogická fakulta Ostravské univerzity.
- Homoláč, J. (2009). *Internetové diskuse o cikánech a Romech*. Praha: Karolinum.
- Horkheimer, M. (2001). Tradiční a kritická teorie. *Aluze*, 4(1), 74–106.
- Horkheimer, M., & Marcuse, H. (2003). Filosofie a kritická teorie. *Filosofický časopis*, 51(4), 617–638.
- Hrubec, M. (2003). Horkheimer a Marcuse: tvůrci programových tezí kritické teorie. *Filosofický časopis*, 51(4), 592–616.
- Hudec, Z., & Dostálek, M. (2013). *Genderové stereotypy v animované tvorbě Walta Disneyho: ideologie, queer, diskursivní analýza*. Olomouc: Pastiche Filmz.
- Jäger, S. (2009). *Kritische Diskursanalyse*. Münster: Unrast.

- Jäger, S. (2012). *Kritische Diskursanalyse. Eine Einführung*. Münster: Unrast.
- Jarkovská, L. (2013). *Gender před tabulí: etnografický výzkum genderové reprodukce v každodennosti školní třídy*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Jarkovská, L., Lišková, K., Obrovská, J., & Suralová, A. (2015). *Etnická rozmanitost ve škole. Stejnost v různosti*. Praha: Portál.
- Jørgensen, M., & Phillips, L. (2010). *Discourse analysis as theory and method*. London: Sage.
- Keller, R. (2007). *Diskurs-forschung. Eine Einführung für SozialwissenschaftlerInnen*. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften.
- Keller, R. (2013). *Doing discourse research. An introduction for social scientists*. Los Angeles: Sage.
- Klapko, D., Remsová, L., Kolaříková, V., Sedláková, M., & Žákovský, L. (2014). *Výzkumný exkurz do diskursů o Romech*. Brno: Masarykova univerzita.
- Klemperer, V. (2001). *I will bear witness: A diary of the Nazi years*. New York: Modern Library.
- Kögler, H. H. (2006). *Kultura, kritika, dialog*. Praha: Filosofia.
- Kořenský, J. (1998). *Proměny myšlení o řeči*. Praha: Univerzita Karlova v Praze.
- Kořenský, J. (2004). *Člověk, řeč, poznání*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.
- Laclau, E., & Mouffe, Ch. (1985). *Hegemony and socialist strategy. Towards a radical democratic politics*. London: Verso.
- Laclau, E., & Mouffe, Ch. (1990). Post-Marxism without apologies. In E. Laclau, *New Reflections on the Revolution of Our Time* (s. 34–61). London: Verso.
- Lueger, M. (2004). *Grundlagen qualitativer Feldforschung. Methodologie, Organisation, Materialanalyse*. Wien: WUV-Univ.
- Machová, S., & Švehlová, M. (2001). *Sémantika & pragmatická lingvistika*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Pedagogická fakulta.
- Mašek, J., & Zikmundová, V. (2012). *Využití audiovizuálního sdělení v mediální výchově*. Plzeň: Západočeská univerzita v Plzni.
- Nekvapil, J. (1999–2000). Etnometodologická konverzační analýza v systému encyklopedických hesel. *Češtinář*, 10(3), 80–87.
- Nekvapil, J. (2000–2001). Sociální kategorizace v interkulturním kontaktu: základní výklad, cvičení a diskuse dvou scén z podnikové komunikace. *Češtinář*, 11(2), 38–52.
- Nekvapil, J., & Leudar, I. (2002). Sekvenční struktury v mediálních dialogických sítích. *Sociologický časopis*, 38(4), 483–500.
- Nohejl, M. (2001). *Lebenswelt a každodennost v sociologii Alfreda Schütze: pojednání o východiscích fenomenologické sociologie*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Phillips, N., & Hardy, C. (2002). *Discourse analysis: Investigating processes of social construction*. London: Sage.
- Potter, J. (2003). Discursive psychology: Between method and paradigm. *Discourse & Society*, 14(6), 783–794.
- Potter, J., & Wetherell, M. (1995). Discourse analysis. In J. A. Smith, R. Harré, & L. V. Langenhove (Eds.), *Rethinking methods in psychology* (s. 80–92). London: Sage.
- Potter, J., & Wetherell, M. (2004). *Discourse and social psychology. Beyond attitudes and behaviour*. London: Sage.
- Prokopová, K., Orságová, Z., & Martinková, P. (2014). *Metodologie výzkumu v oblasti kritické analýzy diskurzu*. Olomouc: Univerzita Palackého.

- Röhrich, A. (2008). *Ideologie, jazyky, texty: analýza a interpretace textů Rudého práva z roku 1953 a 1975 a Práva z roku 1997*. Liberec: Bor.
- Sacks, H. (1992). *Lectures on conversation*. Oxford: Blackwell.
- Sacks, H., Schegloff, E. A., & Jefferson, G. (1974). A simplest systematics for the organization of turn-taking for conversation. *Language*, 50(4), 696–735.
- Sedláková, R. (2014). *Výzkum médií: nejužívanější metody a techniky*. Praha: Grada.
- Schegloff, E. A. (1977). Identification and recognition in interactional openings. In I. de Sola Pool (Ed.), *The social impact of the telephone* (s. 415–450). Cambridge: The MIT Press.
- Šanderová, J., & Šmídová, O. (2009). *Sociální konstrukce nerovností pod kvalitativní lupou*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Šíp, R., & Švec, V. (2013). Pojetí tacitních znalostí v paradigmatu sjednoceného pole. *Pedagogická orientace*, 23(5), 664–690.
- Šmídová, O. (2009). Jak děláme nerovnosti diskursivně. In J. Šafr (Ed.), *Sociální interakce, relace a kategorizace: alternativní teoretické perspektivy studia sociální stratifikace* (s. 99–122). Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Šmídová, O. (2012). „Rudé právo psalo, že nás bylo málo...“: restituce identity a identita restituce v diskursu Rudého práva v roce nula. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Šubrt, J. (2007). *Historická sociologie: teorie dlouhodobých vývojových procesů*. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk.
- Šubrt, J. (2008). *Soudobá sociologie*. Praha: Karolinum.
- Tůma, F. (2014). Dialogismus a výzkum interakce ve třídě: přehledová studie (1990–2012). *Pedagogika*, 64(2), 177–199.
- Urbánek, T. (2003). *Psychosémantika: psychosémantický přístup ve výzkumu a diagnostice*. Brno: Psychologický ústav AV ČR a Nakladatelství Pavel Křepela.
- Valenta, M. (2011). *Revoluce na pořadu dne: kritická teorie Frankfurtské školy a její recepce v německém protestním levicovém hnutí šedesátých let dvacátého století, Frakci Rudé armády a německé strany Zelených: diskursivní analýza*. Praha: Matfyzpress.
- Van Dijk, T. A. (2009). *Society and discourse: How social contexts influence text and talk*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Van Leeuwen, T. (2005). *Introducing to social semiotics*. London: Routledge.
- Vašát, P. (2008). Kritická diskursivní analýza: sociální konstruktivismus v praxi. *AntropoWebzin*, 4(2–3), 101–112.
- Vašát, P. (2010). Nástin mediálního diskursu o Janově: kriticko-diskursivní přístup. *AntropoWebzin*, 6(1), 39–43.
- Walzer, M. (2000). *Interpretace a sociální kritika*. Praha: Filosofia.
- Willig, C. (2005). *Introducing qualitative research in psychology: Adventures in theory and method*. Maidenhead: Open University Press.
- Wittgenstein, L. (1998). *Filosofická zkoumání*. Praha: Filosofia.
- Wodak, R. (2008). *Politics as usual: The discursive construction and representation of politics in action*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Wodak, R., & Meyer, M. (2009). *Methods for critical discourse analysis*. London: Sage.
- Young, I. M., & Uhde, Z. (2010). *Proti útlaku a nadvládě: transnacionální výzvy politické a feministické teorii*. Praha: Filosofia.

Zábrodská, K. (2009). *Variace na gender: poststrukturalismus, diskurzivní analýza a genderová identita*. Praha: Academia.

Zábrodská, K. (2010). Diskurzivní analýza v soudobé sociální psychologii: teorie, koncepty a aplikace. *Československá psychologie*, 54(3), 249–262.

Autor

Mgr. Dušan Klapko, Ph.D., Masarykova univerzita, Pedagogická fakulta, Katedra sociální pedagogiky a volného času, Poříčí 31, 602 00 Brno, e-mail: klapko@ped.muni.cz

Discourse analysis and its use in educational research

Abstract: The main part of this article deals with a description of discourse analysis as a methodological and scientific approach, as well as the theoretical background of discourse activities in the social reality in the context of power and knowledge. A short description of various discourse approaches is also included. In the last part of the text we present possibilities how discourse approaches may be used in research within the field of educational reality. The broader aim of this article is to support application of transdisciplinary approach in the educational research which will provide more complex explanations of educational reality. In the narrow sense, the aim is to describe the discourse analysis theoretical background and its possible use in the educational reality processes.

Keywords: discourse analysis, social (educational) reality, constructivism, post-structuralism, critical theories

Lorenzová, J. (2016). *Kontexty vzdělávání v postmoderní situaci*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta.

Kniha se na pozadí proměny společenského a vědního paradigmatu zabývá vybranými aspekty postmoderní situace ve vzdělávání. Pozornost je věnována filosoficko-etické perspektivě postmoderny, jež byla v pedagogice spojena s krystalizací nových, radikálně demokratických vzdělávacích perspektiv. Dále je charakterizována proměna paradigmatu vědy v post-kuhnovském období a nahlédnuta situace pedagogiky v podmínkách epistemologického relativismu, kulturní diverzity a pluralizace pedagogického myšlení. Konečně jsou na příkladu univerzity a nároků kladených na učitelskou profesi nastíněny důsledky průniku neoliberální doktríny do vzdělávání v podmínkách ekonomické a technické globalizace.